

---

## Секція 5. Пам'ятки військового здчєства сьогодні. Проблеми збереження, реставрації та музеєфікації фортифікаційних споруд

**Мар'яна Верхотурова**

аспірант Інституту гуманітарних і соціальних наук  
Національного університету «Львівська  
політехніка»  
м. Львів

### ОГЛЯД КОЛЕКЦІЇ ГАКІВНИЦЬ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У статті представлений детальний огляд колекції гаківниць Львівського історичного музею, зроблено порівняльний аналіз цих музейних предметів. Розглядається історія, розвиток та поширення цього виду ручної вогнепальної зброї у XVI–XVIII ст., етапи її технічного вдосконалення; кількісний та якісний склад гаківниць Високого замку у Львові в період XV–XVI ст.. Обґрунтовується висновок про стан музейних предметів, шляхи та етапи формування колекції гаківниць Львівського історичного музею.

**Ключові слова:** гаківниці, ручна вогнепальна зброя, музейні предмети, музеї, формування колекції, інвентарні описи, Львівський історичний музей.

Грунтовне дослідження експонатів музейних колекцій вогнепальної зброї дає можливість зброєзнавцям, музеєзнавцям, військовим історикам та зацікавленим аматорам відкривати все нові аспекти проблематики цих галузей науки. Глибокий аналіз артефактів цієї наукової теми неможливе без з'ясування умов появи та розвитку даного виду озброєння. Одночасно з появою вогнепальної зброї з'явилися її колекційні збірки, завдяки яким сьогодні дослідники мають змогу простежити всю історію еволюції та дослідити цікаві моменти використання різних видів цієї зброї в бою, простежити авторство багатьох екземплярів, відкривати все нові й нові історичні факти в цій галузі. Окремим важливим моментом є питання атрибуції музейних колекцій вогнепальної зброї.

Проблематика історії вогнепальної зброї та її музейних колекцій сьогодні для України є дуже актуальною, проте, на жаль, недостатньо дослідженою. Це обумовлено зокрема невисоким рівнем розвитку зброєзнавчої та музеєзнавчої науки в нашій державі. Та, не зважаючи на цей факт, все ж таки можемо стверджувати, що ядро професійних дослідників в цих галузях науки в Україні таки сформувалося: О. Мальченко, Д. Тоїчкін, С.Терський, Б. Мельник невпинно роблять внесок у їхній розвиток. Важко переоцінити наукову спадщину в дослідженні історії зброї нашої держави М.Грушевського, І. Крип'якевича та К. Бадецького. Та якщо кількісний склад арсеналів замків і фортець галицько-волинських земель XIV–XVIII ст. уже вивчено достатньо ґрунтовно, то розроблення питань попереднього аналізу музейних колекцій досі лишається незадовільним. Хоч і тут можна назвати відомі збірки О. Мальченка “Арсенали українських замків XV–XVII ст.” (2004) та “Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.)” (2009). Це дослідження є першою спробою проаналізувати колекційні музейні предмети Львівського історичного музею (далі – ЛІМ) – гаківниці. Його джерельною базою є інвентарні описи ЛІМ 1940–1980 рр..

XIV століття впевнено можна назвати століттям кардинальних змін у тогочасному воєнному світі, які ознаменувало винайдення вогнепальної зброї, якою стріляли завдяки пороху. Хоча тоді це був зовсім не той порох, який ми знаємо сьогодні, – це була негранульована порохова м'якоть з досить низькою бризантністю. Саме тому перші взірці ручної вогнепальної зброї відрізнялися від гармат

---

тільки розміром, відповідно і прицільна дальність та точність такої зброї була досить низькою. Стволи гаківниць, як і всіх інших видів тогочасної вогнепальної зброї, виготовлялися методом кування та лиття. Вага цього виду ручної вогнепальної зброї була дуже різною: від кількох кілограмів, – півгаківниці, 15-50 кг власне гаківниці, і до понад 100 кг, - так звані кози.

У XIV столітті з'явився перший зразок нового виду ручної вогнепальної зброї – кий залізний. Це була металева трубка, закріплена на довгій дерев'яній основі. Кий залізний заряджався через дуло, а порох підпалювали через отвір в казенній частині зверху. Недосконалість конструкції, а саме – відсутність упору в плече і незручність підпалу затравочної суміші (стрілець мусив одночасно тримати зброю і підносити тліючий гніт до затравочного отвору) спричиняє перші спроби вдосконалення зброї: під стволом на ложі або прикладі кріплять металевий гак, яким можна було зачіпити ствол до опори, що суттєво знизило віддачу. Так і з'явилися перші гаківниці.

Гаківниці – вид вогнепальної зброї, який пройшов тривалий період еволюції. Гаківниця – це довга і важка рушниця великого калібру, яка найчастіше використовувалася передусім при обороні фортець та залог. Під час стрільби кріпилася до стіни, борту судна або брустверу, возу спеціальним гаком, який було розташовано на прикладі. Гаківниці мали різну довжину ствола в діапазоні від 1 до 2,5 м і за цією ознакою класифікувалися як півгак, гак, подвійний гак, великі гаківниці називалися козами. Коза вражала ціль на відстані до 300 кроків. Віддача була настільки велика, що плече під приклад ніхто не підставляв – його клали на плече, притулившись щочкою для прицілювання [14, s. 12].

Більш легкі зразки мали дальність ефективного вогню 50-60 кроків, залпового – до 120. Така розбіжність у відстані пояснюється слабкими прицільними характеристиками вогнепальної зброї того часу, отож залповий вогонь, для якого точний приціл окремого стрільця не є важливим, був ефективніший.

Стріляли з гаківниць спершу кам'яними потім залізними кулями, згодом кулі почали обливати оловом, іноді обковували навхрест залізними обручами.

Споконвіків майстри-зброярі приділяли особливу увагу оздобленню своїх виробів. Тому не дивно, що з'являються унікальні взірці ручної вогнепальної зброї, які сміливо претендують на звання творів мистецтва. Коштовно оздоблена зброя завжди була в моді та вважалася цінним подарунком. Серед гаківниць теж зустрічаються такі екземпляри. Так, зокрема, князь Острозький в своєму арсеналі мав 195 півгаківниць, з яких 16 позолочених та оздоблених перламутром, 24 – кісткою, 2 – оздоблені сріблом. Також мав 84 чохла для півгаків з оксамиту і шкіри. Окремою темою для дослідження є герби, якими прикрашали гаківниці.

Згадував гаківниці у своїй поезії геній українського народу Тарас Шевченко. [13, с. 327]. Такими словами він описував у вірші «Хустина», як сестра брата-козака на бій проводжає:

Виносила зброю – шаблю золотую

І рушницю – гаківницю.

Випроваджала три поля, три милі.

Прощалася при долині.

Ручна вогнепальна зброя на територіях сучасної України мала спочатку назву пищаль, проте цей термін використовували недовго, так як згодом почали користуватися європейською термінологією. В Україні вперше згадуються пищалі 1471 р. в замку у Вінниці, там було дві пищалі, так само в замку в Чуднові. Пищалі були двоякі: ручниці й гаківниці. Ручниці (пізніше рушниці) названі так тому, що були легші, й їх можна було тримати в руках і так стріляти. Ми детально розглянемо інший вид – гаківниці [3].

Спочатку порох в гаківниці запалювали за допомогою прута. Пізніше гаківниці почали оснащуватися гнотовим замком, який служив механізмом для запалювання порохового заряду. Для того, щоб гніт тлів довше його обробляли винним спиртом, селітрою або виварювали у золі [15].

XV-XVI ст. – період стрімкого розвитку вогнепальної зброї, зокрема і ручної. Її ефективність значно зросла після того, як було винайдено колісцеві та ударно-кремінні замки. Окрім того, в середині XV ст. на гаківниці почали кріпити полиці для пороху, а затравочні отвори робили вже збоку на стовбурі, а не зверху. Жердину замінюють зручніші ложі. Гаки теж поступово зникають, їхню функцію починає виконувати приклад, який впирається в плечі стрілка. Окрім того, в XVI ст. винайшли шнеллер — це

пристрій, який прискорював та пом'якшував спуск, робив його більш чутливим. Цей винахід досі використовують в мисливських нарізних карабінах [12, с. 201].

В Європі XVI ст. гаківниці теж були досить поширеними. Часто цей вид зброї називали «кріпосною зброєю», оскільки найчастіше її використовували селяни. Відомо, що король Іспанії Філіп II часто використовував гаківниці, та наказував їх збільшувати до таких розмірів, що вони, через не транспортабельність, могли використовуватися лише для оборони при облозі [11, с. 189].

Англійці гаківниці називали «хегбат», де частка «бат» означає «приклад», а «хег», – «відьма», «чаклунка», через це їх асоціювали з чаклунством.

Французькі шевальє на початку XVI ст. всіляко намагалися зупинити поширення цього виду озброєння, вважаючи це зброєю плебсу.

В Німеччині – навпаки, з винайденням гнотового замка гаківниці увійшли в промислове виробництво. Такі гаківниці дуже швидко поширилися у Польщі та на Запоріжжі.

Використовували гаківниці і в Японії. У провінцію Сацума завезли їх португальські торговці в 1543 році. Там і почалося масове виготовлення цього виду зброї в країні Світаючого сонця. Застосовували японці цікаву тактику ведення бою гаківницями – стрільці шикувалися у три лінії, що дозволяло двом заднім рядам перезаряджати свою зброю, в той час, поки стріляв перший ряд, це забезпечувало ведення безперервного бою [12].

Московському князівству гаківницю називали пищаль. Це була загальна назва для всіх ранніх зразків середньо- та довгоствольної вогнепальної зброї. Цікаво, що слово «пищаль» означає «сопілка». Використовували пищалі в основному як облогову артилерію.

Гаківниці були на озброєнні і у великого козацького війська. Оскільки козаки вели постійну боротьбу з Османською імперією, багато екземплярів їхньої зброї, зокрема і гаківниці, були східного походження. На територіях тогочасних східних держав гаківниці мали загальну для ручної вогнепальної зброї назву «яничарка» [5, с. 398].

У Львові перші гаківниці появилися в XV ст., про це відомо з описів зброї Високого Замку. У період з XV по XVI ст. їх кількість постійно зростала.

У 1495 році на озброєнні було 5 гаківниць, з них дві залізні, 3 спижеві, 6 залізних стемплів для виготовлення гаківниць, 14 ручниць.; у 1509 році було вже 6 гаківниць та 29 кіз.; 1537 р.– 6 гаківниць, 6 кіз; 1558 р.– 13 гаківниць, 10 кіз, 5 губчастих рушниць; 1570 р. – 6 гаківниць, 7 півгаківниць, одна коза та 6 рушниць [5, с. 18-27].

У теперішній час у Львівському історичному музеї зберігається колекція гаківниць, яка складається з дев'яти екземплярів. Ця зброя дійшла до нас в основному з XVI–XVII ст., лише одна гаківниця —XVIII ст..

Колекція гаківниць Львівського історичного музею сформувалася в першій половині XX ст., шляхом надходження експонатів до фондів ЛІМ з фондів Музею ім. Яна III, Музею ім. Любомирських, та з фондів інших регіональних музеїв. В інвентарних книгах Музею вони числяться за такими номерами : 3-2530, 3-2873, 3-2874, 3-2878, 3-2889, 3-3275, 3-3514, 3-3515, 3-3605.

Гаківниця № 3-2530 ймовірно виготовлена в XVI ст., залізна, кута. Зберігся тільки 8-гранний ствол, звужений до дула, який кріпився до ложі двома шпильками і гвинтом хвостової лопаті, калібр –25,5 мм. У фонди ЛІМ надійшла Музею ім. Яна III, де зберігалася з 1909 р. як депозит Промислового музею[1, ЛІМ 3 2530].

Під інвентарним номером 3-2873 числиться рушниця фортечна гаківниця кінця XVII ст., залізна, має дерев'яні та латунні елементи, кута, травлена, різьблена. Калібр- 22,2 мм. Де саме і ким виготовлена невідомо, а от про дату виготовлення можемо дізнатися з фігурної латунної пластинки з витравленими літерами «К/МВ/DN/LO», датою 1690 і гмерком, прибитої до 5-гранного прикладу «оленяче копито», з опущеною «щочкою». Ствол 8-гранний, з 8-ма гвинтовими нарізами. Біля казенної частини є паз для прицілу. Є масивна залізна пластина із зубчастим краєм приварена до дульної частини знизу. Замок перероблений з колісцевого. Спусковий гачок – S-подібний. Ців'я біля дульної частини потовщене, посилене масивною залізною пластиною і оббите латунню, там же міститься гніздо для гака. Знизу до ложі пригвинчена ажурна залізна пластина. Важить ця гаківниця приблизно 17 кг. Зараз експонується в Арсеналі [1, ЛІМ 3 2873]. Надійшла до фондів ЛІМ у 1940 році.

Гаківниця номер 3-2874 це взірець ручної вогнепальної зброї XVI–XVII ст., точної дати та місця її виготовлення невідомо. Гаківниця залізна, кута. При виготовленні майстри застосовували технологію травлення металу, гаківниця прикрашена орнаментом. Дерев'яний приклад зберігся лише в рушниці фортечній № 3-2874, також зберігся кремінний замок російського типу із гнутою бойовою пружиною, є S-подібний спусковий гачок та 5-гранний приклад «оленяче копито» із спущеною «щогою», калібр – 26,8 мм, трапецієподібний гак приварений до дульної частини, ствол круглий, з 8-гранним розтрубом, важить ця гаківниця приблизно 20 кг. Надійшла до фондів ЛІМ з Музею ім. Яна III у 1940р. Зараз експонується в Арсеналі [1, ЛІМ 3 2873].

Ще один взірець ручної вогнепальної зброї XVI–XVII ст. в даній колекції числиться за інвентарним номером 3-2878. Залізна, кута, «травлена», прикрашена витравленим геометричним орнаментом. Дерев'яний приклад, на жаль, не зберігся. Точна дата та місце виготовлення невідомі. Замок не зберігся, є лише порохова полиця для гнотового замка, до верхньої грані приварений прорізний приціл, посередині і на казенній частині знизу приварені вушка під шпильки, гак міститься на дульній частині знизу, калібр – 25,2 мм, ствол круглий, до дула розширений, при казні 8-гранний. До музею надійшла в 1940 р. з Музею ім. Яна III [1, ЛІМ 3 2878].

Цього ж року до фондів ЛІМ надійшло ще дві гаківниці з Музею ім. Любомирських. В інвентарних книгах ці екземпляри числяться за номерами 3-2889, 3-3275. За типологією – це рушниці фортечні XVII ст., калібр – 22,3 мм, залізні, куті, різьблені, «травлені», обидві мають дерев'яні елементи.

Де і ким виготовлена гаківниця № 3-2889 точно невідомо. Ствол гаківниці 8-гранний, з 8-ма гвинтовими нарізами, що роблять повний оберт. Гак – масивна залізна пластина із зубчастим краєм – приварений знизу до ствола. Замок колісцевий, колісце прикрите прорізним кожухом. На замочній дошці витравлена сцена знайдення св. Хреста св. Євстахієм і напис «EVSTACHUS». Ложа дерев'яна, а саме – яворова. Ців'я з латунним окуттям. Ця рушниця має 5-гранний приклад «оленяче копито», з опущеною «щогою». Є ключ для заведення замка.

Гаківниця № 3-3275 виготовлена в 1712 році відомим майстром Бальцером Вернером – молодшим у Львові. Про це яскраво свідчить напис витравлений на замочній дошці «BALCER/WERNERADNI/1712» та латунне зображення лева з трьома пагорбками у лапах, врізане в 5-гранний приклад з кулеподібним закінченням і опущеною «щогою», на кінці прикладу рельєфно різьблене профільне чоловіче погруддя. Ців'я 5-гранна, з 4-гранним потовщенням спереду, частково окуте залізною бляхою, з вирізьбленими літерами «IE». Ззаду у ців'я вставлено масивну залізну пластину та 8-гранний гак із закінченням у вигляді голови дракона. Ствол 8-ми гранний, потовщений на кінцях. Паз для прицілу міститься на казенній частині [1, ЛІМ 3 2889, 3275].

Інформація про ці гаківниці публікувалася в *Katalog broni w museum imienia Lubomirskich. Lwow, 1876, s. 65-66* [16].

Сьогодні ці колекційні музейні експонати можна побачити в Арсеналі.

Ще три гаківниці поповнили колекцію ЛІМ у 1950-х рр. Дві з них – зразки вогнепальної зброї XVI ст., одна – XVII ст., їхні інвентарні номери – 3-3514, 3-3515, 3-3605 відповідно. Всі екземпляри залізні, куті.

Гаківниця № інв. 3-3514 залізна, кута. Має 8-гранний ствол розширений на кінцях, до дульної частини зверху приварена півкругла мушка, на казенну частину – прорізний приціл. Гак – плоска пластина з косо зрізаним нижнім краєм і круглим отвором – приварений знизу до дульної частини. На казенній частині є вушко. Запальний отвір круглий, міститься у виїмці на правій боковій грані. Хвостова лопать відсутня, можливо був дерев'яний приклад, але, на жаль, він не зберігся. Вага гаківниці приблизно 30 кг, калібр – 32,1 мм.

Гаківниця № інв. 3-3515 залізна, кута. Має в дульній частині 8-гранний ствол, далі круглий, оброблений гранями, у казенній частині значно потовщений, 8-гранний. Калібр – 31 мм. Гак – масивна пластина з косо зрізаним нижнім краєм і круглим отвором – приварений знизу до дульної частини. На казенній частині є прорізний приціл, за ним – прямокутне заглиблення (можливо там був запальний отвір). У виїмці на правій бічній грані є круглий запальний отвір. Швидше за все до гаківниці кріпилося дерев'яне ложе з прикладом і механізм замка запалювання, але, на жаль, ці елементи втрачені. Важить ця гаківниця приблизно 50 кг [1, ЛІМ 3 3515].

---

Ці гаківниці можемо побачити в експозиції ЛІМ в корпусі на пл. Ринок, 24.

Гаківниця з інвентарним № 3-3605 має 8-гранний ствол, звужений до дула. Гак – трапецієподібна пластина з отвором – приварений до дульної частини знизу. Справа на казенній частині – залишок порохової полиці, на кінці – залишок прорізного прицілу, знизу – вушко під шпильку. У торцевій частині залишок хвостовика. Калібр – 26,8 мм [1, ЛІМ 3 3605].

У музейній збірці представлена зброя XVI–XVIII ст. Завдяки різночасовості зразків гаківниць можна простежити технічні вдосконалення ручної вогнепальної зброї та розвиток зброярства загалом протягом цього часу.

Таким чином можемо підсумувати, що колекція гаківниць Львівського історичного музею сформувалася в першій половині XX ст., шляхом надходження експонатів до фондів ЛІМ з фондів Музею ім. Яна III, Музею ім. Любомирських, та з фондів інших регіональних музеїв в першій половині XX ст. До збірки входить дев'ять музейних предметів, з них : три гаківниці XVI ст., п'ять – XVII ст., одна – XVIII ст. Всі гаківниці залізні, куті. Гаки різнотипні. При виготовленні взірців за інвентарними номерами 3-2873, 3-2874, 3-2878, 3-2889, 3-3275 майстри використовували технологію травлення металу, варто відзначити, що чотири з них зроблені в XVII ст., а одна у XVIII ст. Чотири гаківниці є прикрашені різьбленим орнаментом. Дерев'яні елементи збереглися лише у чотирьох гаківницях: 3-2873, 3-2874, 3-2889, 3-3275. В колекції представлена зброя різного калібру: від 22,2 до 45,4 мм. Лише дві гаківниці мають стволи з 8-ма гвинтовими нарізами, що роблять повний оберт – це № 3-2873 та № 3-2889, решта – гладкоствольні. Замки збереглися в колекційних музейних предметах з такими номерами: 3-2873 – перероблений з колісцевого, 3-2874 – кременний, російського типу з гнутою бойовою пружиною, 3-2889 – колісцевий. Отже, можемо зробити висновки, що в колекції гаківниць Львівського історичного музею зібрано взірці гаківниць XVI–XVIII ст., завдяки чому добре простежується еволюція даного виду ручної вогнепальної зброї.

Перспективи даного дослідження – подальший детальний огляд інших збройних музейних колекцій Львівського історичного музею, уточнення неописаних деталей в їхніх інвентарних описах.

### Список використаних джерел та літератури

1. Львівський історичний музей. Фондова група «Зброя».
2. Архів Львівський історичний музей. Інвентарні книги Музею.
3. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові / Іван Крип'якевич. – Львів: Каменяр, 1991. – 168 с.
4. Крип'якевич І.П. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали / Іван Крип'якевич. – Львів, 1994. – 390 с.
5. Мальченко О. Арсенали українських замків XV– середини XVII ст.: монографія / О. Мальченко. – К., 2004. – 398 с.
6. Мацюк О. Пам'ятки оборонного будівництва Львова (короткий історіографічний огляд) / О. Мацюк // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За ред. М. Мудрого. – Львів, 1999. – С. 100-105.
7. Б. Мельник. Меч. Наукові записки / Львівський історичний музей. – Львів, 1993. – Вип. 1. – 115 с.
8. Мельник Борис. До питання про стан озброєності укріплень Львова у другій половині XVII ст. Наукові записки / Львівський історичний музей. – Львів, 1997. – Вип. 6, част. 1. – 220 с.
9. Терський С. Історичний розвиток оборонних укріплень Галицько-Волинської Держави // Військово-науковий вісник. – Вип. 16. – Львів: АСВ, 2011. – С. 186–197.
10. Терський С. Українська історіографія розвитку зброї доби Галицько-Волинської держави // Військово-науковий вісник. – Вип. 17. – Львів: АСВ, 2012. – С. 95–104.
11. Лазечко П. З глибини віків (Хто виливав Львівські гармати). Наукові записки / Львівський історичний музей. – Львів, 1993. – Вип. 1. – 179 с.
12. Карман Уильям. История огнестрельного оружия. С древнейших времен до XX века / Пер. с англ. М.Г. Барышникова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 299 с.
13. Шевченко Т.Г. Кобзар. – Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1961. – 617 с.
14. Badecki K. Leonard Herle ludwisars i jego Lwowskie dziala. – Lwow, 1932. – S. 12.
15. Papee F. Historia miasta Lwowa w zarzysie / F. Papee. – Lwow, 1924.
16. Katalog brońi w Muzeum imenia Lubomirskich. – Lwow, 1876. – 78 s.
17. Badecki Karol. Średniowieczne ludwisarstwo Lwowskie. – Lwow; Warszawa; Krakow, 1921. – 59 s.
18. Czolowski A. Wysokizamek: z 19 rycinami w tekście. – Lwow, 1910 (Biblioteka Lwowska. – T. IX i X). – 35 s.